

Літаратура

1. Беларускія прыказкі і прымаўкі / Склаў Ф. Янкоўскі. 3-е выд. Мінск, 1992.
2. 3 гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі. Мінск: АН БССР, 1962.
3. Прыказкі і прымаўкі: У 2-х кн. Мінск, 1976.

А.А. Кірду́н

АД МАРФЕМНАГА І СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ СЛОВА ДА САСТАЎЛЕННЯ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ ГНЁЗД

У школьным курсе беларускай мовы словаўтваральны і марфемны разбор слова маюць вельмі важнае значэнне, таму што з’яўляюцца базай для фарміравання самых розных моўных навыкаў і ўменняў вучняў. Так, напрыклад, значную колькасць арфаграм, якія вывучаюцца ў школе, можна растлумачыць толькі праз аналіз марфемнага складу слова або шляхам словаўтваральнага аналізу. Акрамя ўсяго, “марфемны аналіз слова адыгрывае вялікую ролю ў развіцці лінгвістычнага мыслення, паколькі марфемная арганізацыя слова ўяўляе сабой не простае аб’яднанне пэўнай колькасці мінімальных значных адзінак, а сінтэз з’яў фаналогіі, семантыкі, марфалогіі, марфемікі, дэрывацыі” [1, с. 193]. Невыпадкава марфемнаму і словаўтваральнаму разборам на ўроках беларускай мовы адводзіцца належнае месца.

Звычайна ў школе пры марфемным разборы, які праводзіцца ў вуснай і пісьмовай форме, вучням прапаноўваецца такая схема: 1) вызначыць, да якой часціны мовы адносіцца слова; 2) вызначыць канчатак і аснову; 4) падабраць роднасныя словы, вычлениць корань; 5) выдзеліць суфікс і прыстаўку. Як паказвае практыка, не заўсёды вучні атрымліваюць яшчэ і такія заданні, як: устанавіць лексічныя значэнні асновы і кораня; вызначыць, вытворная ці невытворная аснова. Для таго, каб марфемны разбор стаў найбольш успрымальным і асэнсаваным для вучняў, мэтазгодна пачынаць з аналізу слоў, якія маюць невытворную аснову, а потым паступова пераходзіць да вытворных з улікам іх марфемнай ускладненасці.

Мэта марфемнага аналізу – вызначыць колькасць і значэнне марфем, з якіх складаецца слова, а мэта словаўтваральнага аналізу – вызначыць як слова ўтворана і якім спосабам. Высвятленне марфемнага складу слова і яго словаўтваральнай структуры – гэта розныя па сваіх задачах

характарыстыкі слова, але несумненна ўзаемазвязаныя. Без словаўтваральнага аналізу можна памыліцца ў вызначэнні марфемнага складу. Напрыклад, у слове *знаходка* вучні часта памылкова выдзяляюць канчатак *-а*, корань *-ход-*, прыстаўкі *з-* і *на-*, суфікс *-к-*. Аднак словаўтваральны аналіз пакажа, што *знаходка* ўтворана ад нематываванага дзеяслова *знаходзіць* пры дапамозе суфікса *-к-*, таму корань будзе *-знаход-*.

Усебаковае вывучэнне працэсу ўтварэння слова магчыма толькі на фоне супастаўлення і параўнання аналізуемага слова з аднакарэннымі словамі. Пры гэтым патрэбна ўлічваць сувязі і суадносіны, якія існуюць паміж матываванай і матывавальнай асновамі. І тут найбольш мэтазгодным будзе зварот да такой складанай адзінкі словаўтварэння, як словаўтваральнае гняздо (СГ), якая “ўяўляе сабой сукупнасць усіх аднакарэнных слоў, упарадкаваных адносінамі паслядоўнай словаўтваральнай матывацыі” [2, с. 14].

Пасля таго, як вучні атрымаюць неабходныя навыкі марфемнага разбору і навучацца супастаўляць прапанаванае для аналізу слова як з аднакарэннымі, так і з няроднаснымі словамі (але якія маюць аднолькавае словаўтваральнае значэнне і агульны словаўтваральны афікс), настаўнік можа арганізаваць працу вучняў па складанню СГ. Такі від работы будзе садзейнічаць развіццю даследчыцкіх навыкаў, умення назіраць, супастаўляць і параўноўваць моўныя факты. Праца па састаўленню СГ дазволіць вучням лепш асэнсаваць той факт, што наша мова – гэта не простая сукупнасць слоў, а пэўным чынам арганізаваная сістэма.

З’яўляючыся двухмернай адзінкай словаўтварэння, СГ “можа быць прадстаўлена ці як сукупнасць словаўтваральных ланцужкоў, ці як сукупнасць словаўтваральных парадыгм, а дакладней, як своеасаблівае перапляценне (камбінацыя) словаўтваральных парадыгм і словаўтваральных ланцужкоў” [2, с. 14]. Любое вытворнае слова ў складзе канкрэтнага СГ можа разглядацца і як адзінка словаўтваральнай парадыгмы, і як адзінка словаўтваральнага ланцужка.

Прыступаючы да пабудовы СГ, вучні павінны засвоіць тры законы, па якіх словы арганізуюцца ў СГ.

Закон першы. Зыходнае слова ці вяршыня СГ мае невытворную аснову (яна не можа быць утворана ад другой асновы), але яна з’яўляецца базай для ўтварэння іншых слоў.

Закон другі. Вытворныя словы, якія ўваходзяць у СГ, павінны мець агульны корань з зыходным словам. Усе словы СГ павінны мець агульны элемент значэння.

Закон трэці. У аснове будовы гнязда ляжыць прынцып паслядоўнага падпарадкавання адзінак. Кожнае папярэдняе слова ў словаўтваральным ланцужку па сваёй марфемнай структуры больш простае, чым наступнае. Значэнне кожнага наступнага слова абавязкова павінна выводзіцца са значэння папярэдняга. Напрыклад, вытворныя словы *старасць*, *старэць*, *стáрыць* звязаны з першым значэннем зыходнага слова *стары* – ‘не малады’, а ўтвораныя спосабам складання словы *старадаўні*, *стараможны*, *старасвецкі* матывуюцца другім значэннем слова *стары* – ‘несучасны, уласцівы мінулым часам’.

З колькаснага пункту погляду СГ могуць быць трох тыпаў: нулявыя, слабаразгорнутыя і моцнаразгорнутыя.

Нулявыя гнёзды складаюцца з аднаго слова, уключаюць толькі вяршыню, пры якой няма ніводнага вытворнага. Напрыклад: *серада*, *эра*.

Слабаразгорнутыя гнёзды ўяўляюць сабой, па сутнасці, словаўтваральныя пары, у іх састаў уваходзяць вяршыня і адно вытворнае слова. Напрыклад: *семестр* → *семестр-ав(ы)*, *панядзелак* → *панядзелк-ав(ы)*, *пятніц(а)* → *пятніч-н(ы)*, *канікул(ы)* → *канікул-яри(ы)*, *сеанс* → *сеанс-ёр*.

Моцнаразгорнутыя гнёзды – гэта складаныя структурныя ўтварэнні, якія могуць уключаць дзесяткі і нават сотні вытворных. Напрыклад, у СГ з вяршыняй *вечар* 38 вытворных адзінак, а ў СГ з вяршыняй *год* – 190.

Верагодна, што вучні з большым інтарэсам будуць займацца “канструяваннем” словаўтваральных гнёзд менавіта апошняга тыпу. Сам працэс можа адбывацца наступным чынам. Настаўнік прапануе вучням якое-небудзь невытворнае слова і запісвае яго на дошцы зверху і злева. Безумоўна, што значэнне слова вучні павінны добра ведаць. Далей вызначаецца канчатак (калі такі ёсць) і корань. Потым вучні называюць аднакарэнныя словы, а настаўнік запісвае іх у слупок на дошцы з правага боку. Возьмем для прыкладу слова *свята*. Хутчэй за ўсё вучні назавуць такія вытворныя, як *святочны*, *святочна*, *па-святочнаму*, *перадсвяточны*, *святкаваць*, *святкаванне* і інш. Спачатку з правага слупка вылучаюцца словы, якія ўтвораны непасрэдна ад зыходнага слова і далучаюцца да яго. Зрабіць гэта дапамогуць прыведзеныя вышэй законы арганізацыі словаўтваральных гнёзд. На дошцы робіцца запіс:

свят(а) → свят-очн(ы)
 перад-свят-очн(ы)
 святк-ава-ць

Потым разам з настаўнікам вучні аналізуюць лексічныя значэнні астатніх вытворных, вылучаюць у словах словаўтваральныя марфемы і працягваюць будаваць словаўтваральныя ланцужкі. Гэта праца нечым нагадвае складанне пазлаў у мазаіцы. Магчыма, што ўзнікне неабходнасць звярнуцца да слоўнікаў (дапамогу акажуць пяцітомны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы”, “Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы” А.М. Бардовіча, М.М. Круталевіча, А.А. Лукашанца, “Марфемны слоўнік беларускай мовы” А.М. Бардовіча, Л.М. Шакуна). У выніку павінна атрымацца такое СГ:

	святочн-а, прысл
свят(а) → свят-очн(ы) →	святочн-асць
	па-святочн-аму, прысл.
перад-свят-очн(ы)	
святк-ава-ць → святкавац-ца	
	святкава-нн(е)
	ад-святкаваць → адсвяткава-н(ы) дзеепрым.
	да-святкаваць
	за-святкаваць
	за-святкавац-ца
	на-святкавац-ца
	па-святкаваць
	пра-святкаваць

Запіс робіцца ў сшыткі. Неабавязкова ставіць мэту сабраць у гняздо поўную колькасць вытворных. Можна будаваць толькі фрагменты СГ:

вечар → вечар-ок → вечарк-ом, прысл.
вячэр(а) → вячэр-а(ць) → па-вячэраць
вечар-э(ць) → з-вечарэ(ць)
па-вечарэ(ць)
у-вечарэ(ць)

Перад настаўнікам можа ўзнікнуць праблема ўключэння ў працу ўсяго класа. Вырашыць яе дапамогуць, па-першае, веданне індывідуальных асаблівасцей вучняў, па-другое, дыферэнцыраваныя заданні, па-трэцяе, стварэнне ў класе атмасферы творчай лабараторыі.

У тым выпадку, калі вучні авалодаюць уменнем выдзяляць значымыя часткі слова, характарызаваць яго з пункту погляду структурна-семантычнага складу, вызначаць, вытворнае слова ці невытворнае, знаходзіць матывавальную базу, спосаб утварэння вытворнага слова, то тым самым яны набываюць і трывалыя навыкі граматычнага пісьма.

Літаратура

1. Бадзевіч З.І. Цяжкія пытанні марфемнай структуры слова // Беларуская мова: Хрэстаматыя: вуч. дапам. / аўт.-склад. З.І. Бадзевіч і інш. Мінск: Юніпресс, 2005.
2. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка. Мінск: Права і эканоміка, 2001.

К.П. Любецкая

ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ Ё СІСТЭМЕ СРОДКАЎ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Арганізаванае выкладанне беларускай мовы замежным навучэнцам вымагае перадусім распрацоўку шматаспектнага і разгалінаванага комплекса метадычнай і вучэбнай літаратуры, што прадугледжвае і лексікаграфічнае забеспячэнне (Пад лексікаграфічным забеспячэннем навучальнага працэса варта разумець, па-першае, стварэнне неабходных твораў вучэбнай лексікаграфіі (найперш вучэбных слоўнікаў, але таксама і лексічных і фразеалагічных мінімумаў, даведнікаў слоўнікавага тыпу і г. д.); па-другое, усю сукупнасць лексікаграфічных твораў, якія адказваюць патрабаванням вучэбнага працэса і могуць выкарыстоўвацца ў якасці асобых сродкаў навучання” [2, с. 106]). Сучаны стан практычнага вучэбнага лексікаграфавання для замежных навучэнцаў, што вывучаюць беларускую мову, нельга назваць здавальняючым. Лексікаграфічны комплекс прадстаўлены адным слоўнікам, што выйшаў асобным выданнем: Басава Г.І., Дзювэль С. Беларуска-нямецкі слоўнік. – Йена, 2000. – 100 с., беларуска-нямецкім размоўнікам: Knauf H. Weißrussisch (Belarus). Wort für Wort. – Bielefeld, 2001. – 176 с. і слоўнікавымі матэрыяламі – дадаткамі да падручнікаў і граматык па беларускай мове: беларуска-нямецкі Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў // Hurtig K. Kurze belarusische Grammatik in Tabellenn für deutschsprachige Studenten. – Мінск, 2001) і беларуска-нямецкі Terminologisches Wörterbuch // Hurtig K., Ramsa T. Belarusische Grammatik in Tabellenn und Übungen. – München, 2003). Відавочна, што стрымліваючым фактарам для распрацоўкі лексікаграфічных даведнікаў выступае найперш агульная нераспрацаванасць тэарэтычных пытанняў методыкі выкладання беларускай мовы замежнікам і адсутнасць агульнапрынятых крытэрыяў складання слоўнікавых матэрыялаў, непасрэдна арыентаваных на замежных навучэнцаў. Паколькі сёння існуе запатрабаванасць у вывучэнні